

УСНА НАРОДНА ТВОРЧИСТЬ – ВАЖЛИВЕ ДЖЕРЕЛО ВИВЧЕННЯ СІМЕЙНОГО ПОБУТУ НАСЕЛЕННЯ СЛОБОЖАНЩИНИ

Валентина Борисенко

УДК 398:39(477.52/.62)

У статті розглянуто питання вивчення джерельної бази для розуміння процесів, що відбувалися на території Слобожанщини протягом ХХ ст. У полі зору авторки — малі жанри фольклору, новотвори, які відображали помітні зміни в побуті селян і міщан під впливом радянської суспільства.

Ключові слова: Слобожанщина, побут, культура, дозвілля, професія, батьки, діти.

В статье рассматривается важный вопрос изучения источниковедческой базы с целью понимания процессов, которые происходили на территории Слобожанщины на протяжении ХХ в. В поле зрения автора — малые жанры фольклора, которые создавались населением региона и отображали бытовые изменения под влиянием советизации общества.

Ключевые слова: Слобожанщина, быт, культура, досуг, профессия, отцы, дети.

The article considers the significant issue of studying historiography to understand the processes which took place on the territory of Slobozhanshchyna during the XXth century. The attention is focused on small genres of folklore and coinage, which provide insight into noticeable changes in peasants' and city dwellers' modes of life affected by Sovietization of society.

Keywords: Slobozhanshchyna, mode of life, culture, leisure activities, occupation, parents, children.

Однією з важливих етнографічних зон України є Слобожанщина, до якої за сучасним адміністративним поділом входять Харківська область, північні райони Луганської та Донецької областей, південно-східна частина Сумської, північно-східні райони Дніпропетровської і Полтавської областей. До історичних земель Слобожанщини входили також суміжні західні райони Белгородської та Воронежської областей, які в 1923–1924 роках були в односторонньому порядку приєднані до Росії, незважаючи на протести українського уряду. Значна частина цих земель нинішніх Воронежчини й Курщини були заселені ще з часів Давньої Русі, а під час монголо-татарської навали — досить спустошені. У середині XVII ст. відбувалося активне залюднення Слобожанщини та будівництво укріплень міст і сіл. Зокрема, на Воронежчині виникли такі українські села: Нова Сотня, Тростянка, Євдаково, Дальня Полуб'янка, Крива Поляна, Олександрівка, Комарівка, Колодіжне, Марківка, Хохол-Тростянка, Українська Буйлівка, Черкаське, ряд хуторів [12, с. 63–78]. На території сучасних Белгородської та Курської областей здавна проживають

українці в селах Березівка, Аннівка, Великомихайлівка, Самойлівка, Фурсин, Глухівка, Курилівка, Рибінські Буди та ін. [11, с. 89–90].

Традиційна культура та її еволюція, динаміка змін пограничних районів значною мірою залежать від багатьох факторів. Починаючи з історії заселення, це — міграційні рухи на території, контакти різних етнічних груп, розвиток економіки, промисловості, зовнішні втручання через короткострокові набіги, спустошення, військові дії тощо.

З історії відомо, що ця територія мала великі обшири й постійно піддавалася спустошливим набігам половців, печенігів та інших племен Сходу, вона була певним захисним щитом від вторгнень у Київське князівство. Але після поразки русичів у боях на річці Калці, що відбувалися у червні 1223 року, східні рубежі Давньої Русі зазнавали ще більшої руйнації від набігів нащадків Чингисхана. Поступово мирне населення покидало ці землі й мігрувало на Захід. Як відомо, у грудні 1240 року було сплюндровано і сам Київ. Велике Київське князівство, а особливо його південно-східні райони, зазнало значного спустошення.

Західні сусіди також намагалися поневолити населення Волині, Червенські городи, і протягом наступних XIV–XV ст. це їм вдавалося через ослаблення русичів та міжусобну боротьбу всередині країни. Поляки називали все населення Південної Русі «русинами», про що згадують численні джерела. Майже до середини XVII ст. точилася нерівна боротьба — повстання на території сучасної України за визволення як на східних, так і на західних теренах. Очевидно, що і в ті нелегкі часи розвивалася традиційна культура українського народу, але джерела того періоду належать переважно до археології. Загострення боротьби з Польщею у XVII ст. призвело до необхідності укріплення східних рубежів, і почалося повторне заселення колись покинутих земель, в основному слобідськими полками.

Ці події минулих століть знайшли певне відображення в таких жанрах народної творчості, як думи та історичні пісні. Недаремно відомий учений М. Максимович надавав їм важливого значення як етнографічному джерелу [див.: 7, с. 148]. Чимало інформації зберігають для нас такі джерела, як топографічні описи, зокрема й описи Харківського намісництва кінця XVIII ст. [9, с. 207]. Тут знаходимо дані про історію повторного заселення краю, яке при переважаючій більшості козацьких полків поповнювалося й вихідцями з Росії. Дослідники XIX — початку XX ст. приділяли чимало уваги дослідженню традиційної культури населення Слобожанщини [див.: 10, с. 282]. Досліджуючи етнографічний склад населення Харкова та губернії, відомі дослідники писали: «Незважаючи на тривале сусідство з великоросами, Харків на початку XIX століття є ще малоросійським містом, населення якого головною своєю масою зберегло і мову, і одяг, і звичаї своїх пращурів малоросів» [8, с. 130]. Царська влада всіляко намагалася витравити цей український етнографічний компонент культури, особливо мову, і молоде покоління, яке навчалася в школах російською, починало соромитися мови своїх батьків, яка вважалася неprestижною. Уна-

слідок взаємодії двох етносів уже наприкінці царювання Миколи, тобто на початку XX ст. на Слобожанщині виробився особливий тип «перевертня» — щось середнє між малоросом і великоросом [8, с. 131]. Саме звідси — витоки сьогоднішньої війни на Сході України. А сучасні «вболівальники» за державу виступають проти державної української мови, бо вони добре знають, що втрата мови й культури спричинить бажане зросійщення всієї України. Ще тоді вчені спостерігали певні зміни в культурі українців під впливом активного зросійщення краю. Не шанували української мови, історії, найбільше в школах розповідалося про зрадника Мазепу. Безперечно, це мало великий вплив на денаціоналізацію народу. Доходило до смішного, що навіть про українську природу, про красу рідного краю учням не розповідали. Свого часу харків'янин Микола Сумцов писав: «Природи української теж не можна було побачити в середній школі; навіть на малюнках в підручниках її не було; коли який малюнок траплявся, то, безперечно, московського видання. Вчительство також нічого не знало про Україну й анітрохи про те не турбувалось. Якось-то в Охтирській хлоп'ячій гімназії на випускному іспиті була задана гарна тема про впливи природи на життя народу, і з учнів ні один не згадав про свій красовитий, багатий край <...> В "письменних работах" тільки й було що, з одного боку, тундри з оленями, а з другого — Сахара з верблюдами, — усе ж, що лежить між тундрами та Сахарою, ніби провалилось» [10, с. 186]. Учений також слушно зазначив, що «Російська держава, з протягом віків усе більш поширюючись, обхопила безліч країв і народів <...> Ні один край не мав досить простору для культурного розвитку. Самий багатий, численний по людності край — Україні — був знищений гнобительством уряду, заборонами мови і школи, утисками; деморалізований у всіх верхніх верствах своєї людності призвичкою запобігати перед урядом; попсований зросійщеною школою — нижчою, середньою і вищою, пристосованими для того, щоб викоринити усяке національне

місцеве почуття і всяку національну місцеву свідомість» [10, с. 8]. Цей яскравий приклад свідчить про те підґрунтя, що готувалося для повної деукраїнізації Слобожанщини. Це необхідно розуміти, щоб об'єктивно розкрити процеси подальшої асиміляції українців — уже за радянського часу.

У 1920–1930-х роках при утвердженні радянської влади відбувалися прискорені зміни в побуті як містян, так і селян. Водночас стали популярними частівки, які відображали культуру повсякдення та стрімкі зміни в різних ділянках людського життя. Свого часу відомий етнограф Володимир Гнатюк досліджував пісенні новотвори і говорив про їх недосконалу художню форму, але вичленив основні мотиви в них, які наглядно й правдиво відображали події. У них учений бачить мотиви пісень, пов'язаних з економічним, політичним, подружнім життям. Про значення новотворів В. Гнатюк підсумовує: «З якого боку ми не брали б їх та не аналізували, то все прийдемо до висновку, що вони приносять багато нового, не тиканого [недоторканого. — В. Б.] ще нашою народною поезією досі, а се запевняє їм певне місце в нашій фольклорній літературі і надасть їм немале значення, особливо коли записи в тім напрямі збільшаться значніше, чого можна напевно надіятись» [6, с. 95]. Справді, короткі фольклорні жанри, такі як коломийки, польські краков'яки, частівки, дають нам чимало етнографічного матеріалу і є неоціненним джерелом для вивчення традиційної культури.

Завдяки діяльності Етнографічної комісії ВУАН (1921–1933) записи фольклорно-етнографічного матеріалу здійснювалися переважно студентами, вчителями, лікарями на всій території України, зокрема й на Слобожанщині. Серед активних записувачів були студенти Старобільського педагогічного технікуму, які проходили практику в селах і здійснили свої записи в 1926–1931 роках. Найбільше записано українських народних звичаїв із сімейної обрядовості та народного календаря. Досить великий масив з-поміж фольклорного матеріалу на Старобільщині представляють українські на-

родні пісні, які тоді ще побутували в селах і містах (наприклад, «Посіяла огірочки близько над водою», «Лугом іду, коня веду», «Летить галка через балку», «Ой під вишнею, під черешнею», «Ой там за горою», «Шумлять верби коло греблі», «Пливе човен води повен», «Коло млину, коло броду», «Зелений дубочок на яр похилився» та десятки інших). Зафіксовані звичаї та пісні свідчать про переважаючий український пласт культури в усіх селах регіону.

Значний інтерес становлять новостворені частівки, що їх виконували частіше суржиком, а також українською та російською мовами. У них з'явилися такі нові слова, як «гайдамачка», «деточка», «мілка» (тобто «мила», «кохана»), «большевичка», «спекулянтка», «шахтар», «шарлатан», «Гепеу», «безбожник», «комсомолец», «Соловки» тощо.

У новотворах відображено також голодні 1920-ті роки. Зокрема, у м. Старобільську Д. Ведутенко записав:

Свободу получили в 17 году
И начали ругаться
И в господа, и в бога.
А наш бог разсердился,
Улетел на небо
И стал оттуда выдавать
Пол-осьмушки хлеба.
Раньше были мужики —
Хлеборобчики.
А теперь по вокзалам —
Как горобчики.
Приехали кацапы,
Забрали хохла в лапы,
Забрали кури, сало
И все кричали: «Мало»
[1, арк. 49].

Частівки періоду розгорнутої колективізації відображають соціальні аспекти. Так, у 1930 році С. Піддубний записав:

Паровоз пари пускає,
По дорозі біжить,
Ой збирайтеся, селяни,
У колгоспі жить.

Соловки, Соловки,
 Далека дорога.
 Болить серце в глітая,
 Що нема підмоги.
 Ой ти, піп, ти, піп,
 Ти не задавайся,
 Бери з собою глітаїв
 Та на Соловки збирайся [1, арк. 2].

О. Полякова записала у с. Білолуцьке на Старобільщині та хуторі Каравано-Солодківці в 1931 році:

Нема хліба, нема сала,
 Сама салатівка,
 Надоїла куркулям
 Хлібозаготовка.
 — Ой соз хлібороб,
 Чого зажурився?
 — Нема волів, коней продав,
 Трактор розорився
 [1, арк. 86].

Політичні мотиви також дуже яскраво відображені у співанках. У той самий період, що й наведені вище приклади, були записані ще такі зразки:

Я на бочке сижу,
 Под бочкою — каша.
 Ленін Троцькому сказав,
 Що Україна наша.

У с. Ново-Рососі в 1931 році студентка О. Васіна записала співанки, які відображають моду на одяг, нове у стосунках молоді та ряд прикладів, пов'язаних із соціально-економічними змінами:

Ой мамаша, ой папаша,
 Обое хороші.
 Купить мені ботиночки
 Й глибокi калoшi.
 Розцвіла червона калина
 Та над криницею,
 Горе мені, горе мені
 Жити з п'яницею.
 Я безбожника люблю,
 Маменька ругається:

— Ой что это за журнал
 На столі валяється?
 Ой пила я чай
 З великого чайника,
 Полюбила я
 З Гепеу начальника.
 Не ходите, девки, в храм
 Богам кланяється.
 Лучше будем
 В облаках яропланиться.
 Комсомольца любить —
 Дело не годиться.
 Треба крестікі знімать,
 Богу не молитесь
 [1, арк. 7, 11–12].

Співіснували ще певною мірою традиційні уявлення про поведінку молоді й дошлюбні стосунки. Тогочасні співанки засвідчують, що батьки намагалися стримувати бажання своїх дітей щодо надмірних гулянь:

Ой хто ж то іде?
 Наче, моя мати.
 Із довгою лозиною,
 Мене заганяти.
 На папашу, на мамашу
 Напишу я протокол.
 Прийду рано, прийду пізно,
 Ложусь на голий пол.
 Ухажор, ухажор,
 Бодай ти сказився.
 Одну нічку переспав,
 Усим розхвалився.
 Ой цапочка й деточка,
 Я тобі не вважу.
 Куплю дьогтю на п'ятак,
 Ворота помажу [1, арк. 12, 17].

Виникали своєрідні ідентичності, пов'язані переважно із соціально-політичним становищем, професією.

Я на бочке сижу,
 Під бочкою — тачка.
 Що мій милий — більшовик,
 А я — гайдамачка.

Я на бочке сижу,
А під бочкою — склянка,
Що мій милий — більшовик,
А я — спекулянтка [1, арк. 18].

У с. Шульгинка записано:

Мать моя — модистка,
Отец — капитан,
Жена моя — розочка,
А я — шарлатан [1, арк. 41].

Чимало згадується про працю шахтарів та їхній побут. Л. Вишнеvsька у с. Дмитрівка Дмитрівського району Луганської округи 1931 року записала співанки з приміткою: «Частушки писані так, як вони співалися на селі, без ніяких змін» [1, арк. 112]. З них наводимо кілька прикладів:

Не дивуйтесь, господа,
Що я у косинке,
Я на руднику біла,
Носила носилки.
Не дивуйтесь, господа,
Що я така чорна,
Я на руднику біла,
Уголечки тьорла.

Не ругай мене, мамаша,
І не плач, родная мать,
Записался в щикатури,
Нада курси мені здать.

У запису 1929 року студентки Л. Водолазкої знаходимо й до певної міри пророчі слова пісні:

Ой да, мамо, мамо,
Не журись за нами,
Ми повиростаємо
Да й розійдемося сами.

Ой да буде нас, мамо,
По горам й долинам,
По чужим країнам...
[1, арк. 114].

Особливо цікаві деякі примітки записувачів. Зокрема, студент В. Гавриш, описуючи фрагментарно весільні звичаї в с. Білолуцьк Старобільської округи у 1927 році зазначав:

«Досвітків нема, а вечорниці змінним часом особливо розвинені. Гуляють в якій-небудь удови, а весною гуляють на вигоні, літом, в неділю та в празник — по вербах (мається на увазі, у верболозах). Комсомольці проти всього цього, але їх ще незначна частина» [2, арк. 5]. Описує сватання, розглядини, а потім коментує зміни. Зокрема, зауважує: «Свайба в сучасний мент. Революція до життя внесла нову течію, всі звичаї похитнулися. Знайомство — в клубі, хатах-читальнях, на спектаклях <...> Вінчаються з кожним роком менш. Цього року побралось 19 пар, а в церкві вінчалася 1. Але кулацька частина села все намагається робити, як вони кажуть, по-старинному» [2, арк. 17]. Далі додає, що в с. Семикозівка Біловодського району Старобільської округи «церква одна, яку в жовтні місяці 1929 року закрили, підписалося 860 душ. Проти — 90 душ».

К. Жевага на хуторі Шевченка записала чимало давніх українських пісень та нових частівок, у яких переважають мотиви кохання, вірності, національної ідентичності, а також містяться дані про елементи весільних звичаїв, зокрема, згадуються предмети, які входили до переліку обов'язкового приданого дівчини на той час.

Через верби я почувала,
Що вутка несеться.
Через люди я почувала,
Що дитка сміється.
Ой прокляте Лисичанське,
Бодай ти запало.
Ой ти наших парубків
На той світ загнало.
Ой чия ж то хатночка
Вікнами до тину?
Ой чи я ж то дівчинонька
Скинула дитину?
Ой не сватай, гад патлатий,
Я нівеста не твоя.
Не готове одіяло,
Не вишита простиня.

Ой яблучко,
Та половіночка.
Мій милий — більшовик,
А я — україночка.

Покотилась зірка з неба,
 На мой біленький платок.
 На дівчаток нема моди,
 Хлопці люблять солдаток
 [3, арк. 2, 4, 9, 139].

У багатьох записах студенти звертали увагу на відзначення свят народного календаря. Так, у слободі Ново-Астраханській на Старобільщині студентка А. П'ясецька записала звичаї, пов'язані з Вербною суботою та неділею перед Великоднем: звичай виганяти свяченою вербою перший раз худобу на толоку (як відомо, він поширений на всій території України). Згадуються ігри дітей, які бігають, і вдаряючи різочкою верби, приказують: «Верба б'є, не я б'ю, ось недалечко червоне яєчко» [4, арк. 130].

Записувач вказує, що Великдень святкують цілий тиждень. Дорослі провідують родичів, відвідують могили рідних, «христосуються» із зустрічними. Тут же зазначається про розваги молоді. «Молодь розважається танцями та музикою, а також колиханням на великих колісках, які будуються парубками під Великдень. Як старі, так і молоді розважаються грою в "котка"...» [4, арк. 132].

Під час таких молодіжних гулянь співали і нових частівок, які свідчать про розмивання національної ідентичності, формування нових понять «україночка», «большевик», «хахол», «студент». Як приклад:

Коса руса, коса руса,
 Розовая лента.
 Не поїду я за хахла,
 Поїду за студента.
 А в студента самувар,
 Золотіє чашкі.
 Приходіть тогдa, подружки,
 Буду угощать вас.
 Ой яблучко-половиночка,
 Мой милой — большевик, я — україночка.
 Ой да влюбляться било вольно,
 Да раставаться било сольно
 [4, арк. 132, 183].

Тут маємо протиставлення *своє—чуже*. «Большевик», «студент» — це ніби нові персо-

нажі і *не свої*. Там само в протиставленні зображена й соціальна категорія шахтаря.

Ой мамаша, я пропала,
 За шахтера жить пошла.
 А в шахтера душа в теле,
 Рубашеньку воші сїєлі [4, арк. 134–183].

Отже, як бачимо короткі пісенні жанри у вигляді співанок, частівок відображали стрімкі зміни в побуті населення Слобожанського пограниччя. При явному переважанні основи традиційної культури українців помітні проникнення суржику в побуті, а головне — відчутні зміни в соціальному житті, виборі професії, звичаєвій культурі, моральних засадах молоді, відбувається підміна національної ідентичності соціальною, надаються переваги певним життєвим вигодам, які прийшли з «новими» господарями (начальник Гепеу, більшовик, комсомолец). Помітна атеїстична пропаганда, яка зіграла свою роль у відлученні молоді від церкви й посирила протиріччя між батьками та дітьми. Формуються подвійні стандарти в уявленнях про нове і старе життя. З одного боку, прагнення до змін у побуті, порушення загальних звичаєвих норм у стосунках молоді. Водночас зберігаються й старі звичаї, коли дівчина відмовляє хлопцеві при сватанні, мотивуючи тим, що «не готове одіяло, не вишита простиня», які б мали бути в приданому дівчини. Частіше замість етнізмів «україночка», «українець» вживали слова «кацап», «хахол».

Варто зазначити, що термін «хахол» на частині підросійської Слобожанщини став у ХХ ст. самоназвою. Відомо, що в окремих західних районах Белгородщини, Курщини та Воронежчини, де на початку ХХ ст. проживало від 75 % українців, нині їх залишилося близько 3 %. Особливо активні процеси асиміляції почалися в повоєнний час. Мовна асиміляція є переважаючою, але про своє походження й часткове збереження народних традицій при створенні сім'ї та народженні дітей ще пам'ятають і на підросійській Слобожанщині [5, с. 84–87].

Проте міжетнічні контакти, міжнаціональні шлюби приводять до ще помітнішої уніфікації родинних обрядів на території Східної Слобожанщини. Що ж стосується самої Харківщини, Старобільщини, то бачимо, що збереження української культури у 1920–1930-х роках

було переважаючим з елементами проникнення радянських елементів, які також у своїй основі передбачали уніфікацію. Але у сфері сімейних обрядів український елемент залишався стійким ще й у другій половині ХХ ст. Утім, це вже питання подальших досліджень.

1. Архівні наукові фонди рукописів та фонозаписів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України (далі – АНФРФ ІМФЕ), ф. 1, од зб. 502.

2. АНФРФ ІМФЕ, ф. 1, од. зб. 504.

3. АНФРФ ІМФЕ, ф. 1, од. зб. 505.

4. АНФРФ ІМФЕ, ф. 1, од. зб. 516.

5. *Воронай М.* Весільна обрядовість українців Воронежчини, Курщини та Білгородщини у другій половині ХХ століття // *Етнічна історія народів Європи.* – Київ, 2008. – № 24.

6. *Гнатюк В. М.* Пісенні новотвори в українсько-руській народній словесності // *Гнатюк В. М.* Вибрані статті про народну творчість. – Київ : Наукова думка, 1966.

7. *Горленко В. Ф.* Нариси з історії української етнографії. – Київ : Наукова думка, 1964.

8. История города Харькова за 250 лет его существования (1655-го по 1905-й год). Историческая монография проф. Д. И. Багалея и Д. П. Миллера. С приложением Альбома планов и рисунков / Издание Харьковского общественного управления. – Харьков, 1912. – Т. 2.

9. Описи Харківського намісництва кінця ХVІІІ ст. – Київ : Наукова думка, 1991.

10. *Сумцов М. Ф.* Слобожане. Историко-етнографічна розвідка. – Харків : Акта, 2002.

11. *Чижикова Л. Н.* Традиции в современной сельской свадьбе русско-украинской этноконтактной зоны // *Русские народные традиции и современность* / отв. ред. Т. А. Листова. – Москва, 1995.

12. *Юркевич В.* Еміграція на схід і залюднення Слобожанщини за Б. Хмельницького. – Київ, 1932.